

ЈЕДНО СВЕДОЧАНСТВО О УСТАНИЧКИМ ПОГРАНИЧНИМ УТВРЂЕЊИМА У 1808. ГОДИНИ

Када је почетком 1807. године између српског устаничког вођства и главног команданта руске армије у Влашкој и Молдавији, генерала И. И. Михељсона, постигнут споразум о војној сарадњи у рату против Турске, на дневни ред међусобних договора постављено је са српске стране питање потреба устаничке војске и помоћи коју би јој Русија, према датим обећањима, могла пружити. Постављајући своје захтеве, српски су устаници полазили од искустава стечених у току трогодишњег ратовања против Турака и од чињенице да су они у даљем току рата иступали у својству савезника једне велике силе и уз ослона на њену савремено опремљену и обучену армију. Од Русије устаници су у првом реду очекивали новчану помоћ за покриће ратних трошкова, помоћ у оружју и муницији и прелазак једног дела руске војске у Србију ради вођења заједничких ратних операција. Али, поред тога, устаници су настојали на томе да добију и другу врсту помоћи: свесно недостатака устаничке војске, српско је вођство желело да предузме све потребне мере да се побољша рад на њеној обуци и опреми, да се подигне њена бојна способност за даље вођење рата, а посебно желело је да развије рад на сопственој производњи разног ратног материјала, очекујући да ће му у том послу пружити велику помоћ руски војни инструктори и друга стручна лица. Ради остварења овог плана, у српским захтевима из априла—јуна 1807. године траже се артиљеријски и инжењеријски официри, рударски стручњаци, мајстори ливци, и то за обуку устаничких артиљеријских и пионирских кадрова, за изградњу и организацију одбране фортификацијских објеката, за производњу барута, за истраживање и копање руде, за ливење топова и топовске ђулади и за израду других врста оружја. На крају, тражена је помоћ и у лекарском особљу.¹

Мада су неки од ових устаничких захтева у појединостима, у даатој ситуацији, прелазили оквир реалности, скоро до краја 1807. године ништа није учињено на њиховом остварењу. Краткотрајно заједничко ратовање у пролеће и лето те године, Слобозијско примирје и очекивани руско-турски разговори о миру непосредно су утицали, бар у прво време, на одлагање њиховог испуњења. Пошто су се мировни

¹ В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, *Из историје помоћи Русији српском народу у период првог народног востанја*, Исторически архив, 1960 — 1, 119; *Внешняя политика России XIX и начала XX века, Серия первая 1801—1815*, т. III, Москва, 1963, 749, нап. 34; В. Богишич, *Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“*, С. Петербург, 1872, 108—110, 117; Р. Перовић, *Дневник Јеремије Гагића*, Београд, 1939, 17—18 (сепарат из Братства, XXX); М. Вукићевић, *Карађорђе*, II, Београд, 1912, 492, 540—541.

переговори одуговлачили, устаници су своје захтеве, у блажој форми, обнављали више пута преко руског дипломатског представника у Београду Константина Родофиникина или преко својих депутација које су повремено слане новом команданту дунавске армије, фелдмаршалу кнезу А. А. Прозоровском. Овај је у току свог командовања 1807—1809. године у четири маха изашао у сусрет неким устаничким захтевима. Средином децембра 1807. у Србију је од тражених стручњака први стигао артиљеријски мајор Лавров као инструктор за рад на производњи барута. За месец и по дана свога боравка у Србији, Лавров је испитивао рад у главној устаничкој барутани у Страгарима и у арсеналу у београдском Доњем граду. У Страгарима, уз потребне планове и цртеже, он је дао стручна упутства за даљи рад на производњи барута, а у београдском арсеналу је обратио посебну пажњу на израду и барутно пуњење разних врста артиљеријске муниције и на израду фитиља за паљење топова.² После њега, у пролеће 1808, дошао је инжењеријски мајор Грамберг као инструктор за фортификацијске радове; о његовом ће раду у Србији бити речи у овом чланку. Затим, после размака од годину дана, средином 1809, пошто су ратне операције против Турске већ биле обновљене, приспела су на рад у београдски арсенал два мајстора из Луганске ливнице: ливац Козма Калињин и токар Григориј Пољаков, специјалиста за прављење калупа за ливење ђулади.³ Заједно с њима стили су у Београд виши војни лекар Марачевски и његов помоћник Анањин, са потребним лековима и хируршким инструментима.⁴ Прва двојица задржала су се на свом послу у Србији све до Букурешког мира, а вероватно је да су и друга двојица остала до тог времена.

То је све што је у ово време учињено у погледу задовољења устаничких захтева за слање војних инструктора и других стручњака. О раду ових лица у Србији, осим о Грамбергу, основне податке, иначе врло оскудне, изнео је М. Вукићевић у два поменута своја рада. О Грамберговој мисији у Србији, међутим, изворна грађа је знатно богатија и садржи не само податке о Грамберговом раду већ, што је за нас важније, и податке о устаничкој Србији тога доба, те заслужује да се посебно обради. Један део ове архивске грађе већ је објављен.⁵

Када је Грамберг дошао у Србију, устаници су већ располагали одређеним искуством и у градњи шанчева и у опсађивању и одбрани утврђених места. Стекли су га у току своје трогодишње борбе, а појединци још раније — служећи у Српском фрајкору и у борби против протераних београдских јаничара и Пазваноглуа. Сем тога, знатну помоћ су им указали у том погледу и поједини искуснији бивши фрајкорски официри, као Радич Петровић и Вуча Жикић. До Грамберговог доласка у Србију устаници су већ били добрим делом подигли утврђену линију шанчева дуж својих граница према Турској. Међутим, и Кара-

² М. Вукићевић, *Из војних установа Карађорђева времена*, Годишњица Н. Чупића, XXXI, 1912, 188 и 201.

³ Исто, 202; *Внешняя политика России...*, V, 1967, 91.

⁴ М. Вукићевић, *Лекари и болнице*, у књизи: „Из Карађорђевог доба“, издање „Ратника“, Београд, 1913, 86—88; *Внешняя политика России...*, V, 92.

⁵ В. Божишич, н. д., 130—141; В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, н. д., 122—124; *Внешняя политика России...*, IV, 1965, 183—185; вид. и 590, нап. 112.

ђорђе и остале старешине сматрали су да су сва та искуства недовољна, те су поред осталих војних инструктора од главне руске команде тражили и инжењеријске официре. Они су желели да им ови прегледају постојеће градске тврђаве и пограничне утврђене шанчеве, укажу на њихове евентуалне недостатке и даду потребна упутства за измене и исправке, а нарочито упутства о систему њихове одбране. Поред тога, они су желели и помоћ у обуци устаничких кадрова за инжењеријску службу. За обављање овог посла првобитно су тражили више официра и једну чету пионира, али су на крају своје захтеве свели на једног официра — инструктора за фортификацијске радове.⁶ Овом последњем захтеву Прозоровски је изашао у сусрет тек после више од три месеца, одредивши за тај посао Василија Антоновича Грамберга.

Грамбергу су у Јашу, седишту главне команде руске дунавске армије, 19. фебруара 1808. године предати инструкција за рад у Србији и путни пасош. Према инструкцији, стављени су му у дужност следећи задаци: да опише пут од Дунава (тј. од места прелаза из Мале Влашке у Србију) до Београда са подацима који би били потребни за војне сврхе; да изради план Пореча и прегледа утврђења, ако их има; да опише стање у коме се налази Београд као утврђено место и изради план града обухватајући и његову ближу околину и да један примерак преда Карађорђу; да из Београда, уколико га околности не спрече, крене на Дрину, прегледа новоподигнута утврђења и шанчеве и изради њихове планове; да старешине упуту како да отклоне уочене недостатке на утврђењима и шанчевима, а посебно да им објасни како се, ради успешније одбране од непријатеља, на утврђењима и шанчевима постављају топови с обзиром на њихов калибар; најзад, да све израђене планове и описе уз извештаје по повратку поднесе Прозоровскоме. Поред тога, инструкцијом му је било наложено да из Јаша крене за Крајову, где ће му командант руског одреда у Малој Влашкој, генерал И. Исајев, преко кога су одржаване везе са српским устаницима, осигурати пратњу за безбедан прелаз преко Дунава и даљи пут до Београда.⁷ Прозоровски је искористио ову прилику, те је издао налог да се Грамбергу повери пренос у Србију раније одређене новчане помоћи устаницима у износу од 6.000 дуката, намењене за набавку резервне хране и артиљеријске муниције.⁸ Путни пасош Грамбергов гласио је на име поручника Грамберга који се упућује у Београд у својству курира,⁹ што је свакако учињено с намером да се давањем оваквих података прикрије прави карактер и значај послова које је Грамберг имао обавити у Србији.

О Грамберговој мисији Прозоровски је обавестио генерала Исајева — коме је наложено да се побрине за безбедан Грамбергов пут до Београда, с обзиром на то да овај носи велику суму новца и инструменте потребне за његов рад у Србији¹⁰ — затим, Карађорђа¹¹ и Родофини-

⁶ Центр. государ. военно-исторический архив СССР (даље: ЦГВИА), ф. ВУА, д. 394, ч. 1, л. 41—42: К. Родофиникин А. Прозоровскоме, 9. нов. 1807.

⁷ В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, н. д., 122—123.

⁸ ЦГВИА, исто, л. 276.

⁹ Исто, л. 277.

¹⁰ Исто, л. 269—271: А. Прозоровски И. Исајеву, 19. фебр. 1808.

¹¹ *Внешняя политика России . . .*, IV, 185.

кина.¹² Из писама упућених Исајеву и Родофиникину види се да је Прозоровски, на основу обавештења којима је располагао, претпостављао да је Турска у то време вршила припреме за скору обнову рата и да је стога и он приступио предузимању одговарајућих противмера, те је преко Родофиникина препоручивао Карађорђу да се и Срби укључе у те припреме. У склоп ових припрема спадали су горепоменућа новчана помоћ устаницима, наговештена пошиљка 500 пуди барута и 700 пуди олова, као и обећање о скорој пошиљци извесног броја пушака. У светлости овако схваћене ситуације, Грамбергова мисија у Србији добијала је у очима руске команде свакако актуелнији и већи значај.

Сва наведена писма и наређења кнеза Прозоровског носе исти датум — 19. фебруар 1808, те је врло вероватно да је то и датум Грамберговог поласка из Јаша. Међутим, из Крајове он није могао наставити пут предвиђеним правцем. Опасно кретање леда на Дунаву спречило је његов прелаз из Мале Влашке у Србију (код Великог острва), те му је генерал Исајев наложио да даљи пут настави преко аустријске територије.¹³ Четвртог марта 1808. Грамберг се већ налазио у Београду.¹⁴

На свом послу у Србији Грамберг се задржао три месеца. За то време обавио је два основна задатка који су му стављени у дужност: обишао је низ пограничних шанчева и утврђења и испитао стање београдске тврђаве и варошких бедема, утврдивши какве поправке и измене на њима треба извршити. У свом раду он се није круто придржавао редоследа послова прописаног инструкцијом. Прва три-четири дана свога боравка у Београду, он је извршио претходни преглед београдских утврђења и, давши упутства о томе шта се треба припремити за њихову оправку, решио се да најпре крене у обилазак пограничних шанчева и утврђења, где су, према речима Родофиникина, његови савети били најнужнији, остављајући за доцније све послове везане за Београд.¹⁵ Према једном аустријском извештају, он се 19. (тј. 7. по старом календару) марта налазио у Београду, где је тога дана у пратњи неких устаничких старешина обилазио и тврђаву и варош, те је ка граници могао кренути тек после тог датума.¹⁶

Обилазак пограничних шанчева и утврђења Грамберг је обавио за нешто мање од месец дана. Са њим су на пут пошли као пратиоци „главни старешина“ устаничке артиљерије и један бимбаша.¹⁷ Правци

¹² Исто, 183—185.

¹³ ЦГВИА, исто, л. 322; И. Исајев А. Прозоровскоме, 27. фебр. 1808.

¹⁴ Исто, ч. 2, л. 20—22, К. Родофиникин А. Прозоровскоме, 5. марта 1808.

¹⁵ Исто.

¹⁶ А. Ивић, *Списи из бечких архива о Првом српском устанку*, V, Београд, 1939, 337—338. — Аустријске војне власти у Земуну, и поред свих мера које је био предузео Прозоровски, врло брзо су преко својих повереника сазнале и ко је Грамберг и који је циљ његовог доласка у Србију. У својим извештајима од 9/21. и 11/23. марта пуковник Перш је већ обавештавао барона Симбшена да је приспели руски курир у ствари мајор, крилни ађутант кнеза Прозоровског, „особито искусан инжењер“, и да му је задатак да прегледа и доведе у ред све српске тврђаве, шанчеве и друга места од одбрамбеног значаја, као и да је са собом донео велику суму новца у злату (Исто, 337—338, 354—355; вид. и 540 и 657). — У аустријским документима које наводимо само је у једном забележено и Грамбергово име, и то погрешно (Гамберг, стр. 540), у осталим није, али је јасно да се подаци односе на Грамберга, јер другог руског инжењеријског официра у Србији тада није било.

¹⁷ В. Богичић, н. д., 132.

њиховог кретања су нам познати. Мада му је у инструкцији било наложено да изради само војни опис пута од преласка у Србију преко Дунава до Београда, Грамберг је израдио такве описе и осталих путева у Србији којима се кретао. Седам таквих описа — маршрута налазе се приложени уз Грамбергов извештај Прозоровскоме о раду у Србији. Етапе пута, међутим, не могу се датирати, јер ни у маршрутама ни у извештају Грамберг није наводио датуме. Из извештаја се једино види код којих се утврђених места наведених у маршрутама он задржавао ради детаљнијег прегледа, о чему ће бити доцније речи. Ипак се, према самим маршрутама, може утврдити смер кретања.

Према првој маршрути,¹⁸ Грамберг се из Београда упутио тзв. цариградским друмом и преко Болеча, Колара, Хасанпашине Паланке, Раче, Баточине, Багрдана, Јагодине, Ђуприје, Параћина и Ђићевца стигао у Делиград.¹⁹ Према другој, полазећи из Делиграда према западу, он се кретао преко Крушевца, Јасике, Шаврана, Кожетина, Трстеника, Карановца, Чачка, Никољског манастира, Пожеге до Ужица.²⁰ Трећа маршрута показује пут од Ужица преко Субјела, Мратишића, Ваљева, Риђака и Јеленче до Шапца.²¹ Четврта и пета представљају, највероватније, прави наставак пута после Ваљева, која је водио преко Осечине и Беле Цркве до Лознице, а затим од Лознице преко Криваје до Шапца.²² Шеста маршрута даје завршни део пута од Шапца преко Скеле на Сави и Палежа до Београда.²³

Ових шест маршрута указују на једно повезано кружно путовање које је морало бити изведено као једна непрекинута целина. Од овог правца издваја се као посебан пут означен у седмој маршрути. То је пут који обалом Дунава води од Београда преко Гроцке, Смедерева, Липа, Петке, Костолца, Кличевца, Кисиљева, Градишта, Голупца и Добре до Пореча, а затим преко Мироча на Брзу Паланку и даље преко Дунава до села Изворила у Малој Влашкој.²⁴ Опис овог пута требало је, према инструкцији, да Грамберг изради приликом свог доласка у Србију. Он то тада није могао учинити, јер је, као што смо већ рекли, био приморан да скрене с одређеног правца и да крене преко аустријске територије. Према подацима у маршрути — говори се о путу од Пореча преко Мироча и Брзе Паланке до Изворила — дало би се закључити да је она рађена приликом Грамберговог одласка из Србије. Међутим, вероватније је да је Грамберг за време свог дужет боравка у Београду одвојио који дан да обиђе део овог пута до Пореча, јер и Пореч и Смедерево спадају у она утврђена места која он наводи у свом извештају, а један детаљнији опис свих тих места он је пред свој повратак у Јаш предао Србима. По повратку, он је маршруту свакако допунио подацима о завршном делу тог пута — од Пореча даље на исток.

¹⁸ Грамбергове маршруте, сачуване у препису на руском језику, исписане су на пет листова. Оне не носе никакве бројне ознаке, али их ми ради лакшег коришћења наводимо под бројевима од 1 до 7, сређене према смеру Грамберговог кретања.

¹⁹ ЦГВИА, исто, ч. 3, л. 64.

²⁰ Исто, л. 66.

²¹ Исто, л. 65.

²² Исто, л. 67.

²³ Исто, л. 65, на обратной страни.

²⁴ Исто, л. 63.

Са свог кружног путовања Грамберг се вратио у Београд почетком месеца априла.²⁵ Убрзо затим, заједно са Родофиникином, провео је неколико дана у Тополи код Карађорђа и у Борку код кнеза Симе Марковића (од 8. до 13. априла), где је свакако било речи и о његовом тек завршеном обиласку пограничних утврђења, као и о предстојећем раду у Београду.²⁶ Преостало време свога боравка у Србији, око месец и по дана, Грамберг је провео у Београду, сем што у то време, вероватно, пада његов обилазак Смедерева и Пореча. У Београду, он се посветио изради плана града и пословима око поправке тврђаве и варошких бедема. О самом току тих радова нема поузданијих података. Не може се прихватити као тачна вест из једног Першовог извештаја од 22. априла/4. маја да је Грамберг већ тада био завршио план Београда и околине.²⁷ У друга два аустријска извештаја, оба од 12/24. маја, говори се о томе да Срби под руским руководством раде на побољшању својих утврђења, односно да се београдска тврђава доводи у одбрамбено стање.²⁸ Свакако да се у то време радило на оправци београдских утврђења према Грамберговом плану, али се у овим вестима у првом реду одражава затегнутост у односима између устаника и Аустрије која је настала у вези са преговорима између Карађорђа и барона Симбшена и захтева Аустрије да војском поседне београдску тврђаву. У то доба Грамберг је приводио своје послове крају. Родофиникин је 19. маја обавестио Прозоровског о томе и да ће Грамберга за који дан упутити натраг.²⁹ Ипак, задржао га је још петнаестак дана, као што сам каже у новом извештају Прозоровском, на захтев Карађорђа да Грамберг остане у Београду док се не смире постојећи затегнути односи са Аустријом, односно док се не стекне уверење да Аустрија нема никаквих непријатељских намера према Србији. Истовремено, он га је обавестио о успешним резултатима које је Грамберг постигао и о великом задовољству устаничких старешина обављеним послом.³⁰

Грамберг је кренуо на пут из Београда 3. јуна 1808, и то оним правцем који је означен у његовој седмој маршрути. У Јаш је стигао средином јуна. Десетак дана му је било потребно да среди све прикупљене податке за свој извештај и да нацрта начисто израђене планове и карту Србије,³¹ те је сав тај материјал предао Прозоровском уз свој рапорт од 26. јуна 1808.

²⁵ По једном аустријском извештају из Кленка, Грамберг је 31. марта/12. априла прегледао шабачку тврђаву, а сутрадан, тј. 1/13. априла, отпутовао за Београд (А. Ивић, н. д., V, 447). Родофиникин је, пак, 7. априла јавио Прозоровскоме да се Грамберг „ових дана“ повратио у Београд (ЦГВИА, исто, ч. 2, л. 86). Између ова два датума пада дан Грамберговог повратка.

²⁶ Исто, затим и л. 96—97. Тачан датум Родофиникиновог одласка у Тополу и повратка у Београд даје у својим извештајима пук. Перш (А. Ивић, н. д., V, 479 и 511).

²⁷ А. Ивић, н. д., V, 540. — У овом извештају Перш је највероватније побркао примљена непрецизна обавештења о Грамберговом раду на карти Србије и на плану Београда.

²⁸ Исто, 611 и 613.

²⁹ ЦГВИА, исто, ч. 2, л. 220—221.

³⁰ В. Богшич, н. д., 132.

³¹ ЦГВИА, исто, ч. 2, л. 42—44: А. Прозоровски Н. П. Румјанцеву, 19. јуна 1808. Вид. и В. Богшич, н. д., 131.

У рапорту је Грамберг изнео кратак преглед свога рада у Србији. Истакао је следеће моменте: 1. обишао је српску границу и утврђења и месним старешинама дао упутства како да их на најбољи начин бране од непријатељских напада; 2. границу и утврђења убележио је у географску карту Србије, а уз примерак који је предао Србима дао је и детаљан опис свих српских утврђења; 3. израдио је план Београда и један примерак предао Совјету; 4. исправио је један мали део београдске тврђаве и означио места за постављање топова сходно њиховом калибру. Уз рапорт је, као детаљнију и конкретнију документацију тога рада, приложио: 1. географску карту Србије; 2. општи план Београда и детаљан план београдске тврђаве, с профилима; 3. планове утврђења Лознице и Пореча; 4. маршруте; 5. мемоар — како је назвао свој главни извештај.³²

Овај материјал има за нас шири значај од документације о томе како је Грамберг извршио задатак који му је поверио Прозоровски, јер истовремено доноси и низ података о тадашњем стању у Србији, претежно о војној страни устанка, али делом и о другим моментима из његовог развитка. То посебно важи за Грамбергов извештај — мемоар, за који сам каже да га је написао као „кратак опис земље и њених становника са војне тачке гледишта“, и то ради бољег разумевања осталих података.³³ Ми ћемо се осврнути и на једне и на друге Грамбергове податке, подвлачећи у првом реду оне који осветљавају стање у устаничкој Србији тога доба.

У складу са повереним му задатком, Грамберг је основни део свога извештаја посветио одбрамбеном систему утврђења који су Срби подигли на својим границама. За тежиште свог излагања он није узео описивање тока свога инспекционог путовања нити евентуалних радова које су Срби по његовим упутствима предузимали, већ, као што сам изричито каже, приказ актуелног стања српских утврђења, што је свакако више интересовало руску војну команду. Он је најпре дао један општи поглед на установљени систем пограничних утврђених логора и на начин њихове изградње, затим попис утврђења која је сам обишао са кратким карактеристикама сваког напосе (природно, највише се задржао на Београду), најзад и изванредан број својих конкретних предлога које је дао устаницима о томе шта је све требало исправити.

Грамберг најпре констатује да су Срби дуж својих граница према Турцима изградити низ утврђених логора и редута, у којима се налазила стална посада од 100 до 600 људи. Испред ових утврђених логора налазио се један ланац предстража, такође утврђених. Према њему, терен за подизање ових утврђења обично није био добро изабран, јер њиме доминирају суседни висови, а линије одбране нису биле постављене према правилима савремене ратне вештине, али ипак он сматра

³² В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, н. д., 123—124. — Сличан преглед свога рада дао је Грамберг и у почетку свога извештаја (В. Богишич, н. д., 133). — Сав материјал примљен од Грамберга Прозоровски је у оригиналу послао цару Александру I, додајући у пропратном писму врло похвалну оцену о резултатима Грамберговог рада и препоручујући га за одликовање (Исто, 130—131). Из овога би се дало закључити да су документи сачувани у архиви главног штаба дунавске армије, у ствари, преписи.

³³ В. Богишич, н. д., 133. — Богишић је овај мемоар објавио у целини на стр. 133—134. Документ је писан на француском језику.

да су ова утврђења против непријатеља као што су Турци задовољавала као војна граница. Он је, затим, изнео неке карактеристике изградње ових утврђених логора — шанчева. Профил шанчева, каже Грамберг, састоји се од грудобрана од кошева напуњених земљом, висине 6 до 7 стопа, а дебљине 7 до 8 (једна стопа = 30, 48 cm); спољни нагиб грудобрана покривен је понекад прућем испреплетеним око забијених кочева (hordes). На грудобрану су постављене по три траверсе од дрвета са отворима за стрелце и хоризонталне палисаде управљене према пољу (fraises). Ров испред грудобрана је мале дубине и понекад служи да се у њему постави други ред стрелаца, који су такође заштићени кошевима испуњеним земљом, са отворима у међупростору. Да би своја објашњења о градњи устаничких шанчева учинио што јаснијим, Грамберг је у извештају дао и скицу профила шанца.³⁴

Прелазећи на опис „актуелног стања“ устаничких утврђења која је обишао, Грамберг их је сврстао у две групе: у утврђене градове, тврђаве (places fortes, односно forteresses и forts) и утврђене логоре (camps retranchés, односно retranchements à redoutes. Устаници су ова утврђења затвореног типа обично називали шанац или шарампов). У прву групу он је издвојио оне градове у којима су од раније постојале зидане тврђаве, које су Турци до устанка користили и које су сачувале свој војно-одбрамбени значај и за устанике. Ови су градови, сем тога, били ојачани и спољним варошким земљаним бедемима. То су првенствено били градови на Сави и Дунаву — Београд, Смедерево и Шабац, а само је један био у унутрашњости земље, према Босанској граници — Ужице. За разлику од остала три утврђења, Шабац је, по Грамбергу, био обезбеђен земљаним бедемима и ровом напуњеним водом, а од чврстог материјала постојала је само једна стара кула (donjon) као главни део утврђења.³⁵ У групу утврђених логора уврстио је тринаест земљаних утврђења, која су устаници, према својим потребама и процени, сами подигли у току борбе 1806. и 1807. године и после примирја. Између утврђења ове групе постоје, ипак, извесне битне разлике по њиховом географском смештају и њиховој војној намени. Четири утврђења подигнута су као заштитна четири важније вароши у унутрашњости (од којих три нахијска центра), али које су се налазиле у релативној близини турске границе и на важним стратешким правцима. У случају евентуалних турских продора преко границе, ова су утврђења могла постати, као Ужице и Шабац, шира упоришта одбране унутрашњости земље. То су: Валево, Чачак, Карановац и Ћуприја. Такву је улогу, највероватније, имао у Црној Реци и Бањи шанац Коловац,³⁶ после утврђења устаничке власти у тим крајевима

³⁴ Исто, 135—136. — На страни 136 налази се и репродукција поменуте скице. — Вид. Ј. Мишковић, *Српска војска и војевање за време устанка од 1804—1815. године*, Глас СКА, XLVII, 1895, 32—33.

³⁵ Исто, 136—137.

³⁶ Потребно је напоменути да су у наведеним документима, а има таквих случајева и у плановима, имена наших места и река врло често погрешно транскрибована, било да су писана на руском језику (маршруте), било на француском (извештај). До ових грешака могло је доћи или стога што је дотична имена сам Грамберг још на лицу места погрешно записао, односно што је своје белешке са терена доњије погрешно дешифровао, или што су те грешке учинили преписивачи приликом преписивања докумената. У већини случајева без тешкоће се може погодити о којем је

1807. године. Посебну категорију утврђења представљало је утврђено острво Пореч, чији је основни задатак био да контролише кретање турских лађа Дунавом. Преостала утврђења из ове групе у ствари су прави погранични утврђени логори, који су се са својим предстражама налазили на најистакнутијим положајима и који су имали задатак непосредног чувања границе. То су били: Лешница, Лозница и Рача (сам манастир био је утврђен зидовима) према Дрини, Кожетин,³⁷ Шаврани, Јасика и Делиград (два шанца) према југу; уз њих је Грамберг узгред споменуо, не именујући их, и „три мала српска редута“ код Сокола.³⁸

У Грамберговом општем осврту на устаничка утврђења, која смо горе споменули, изнета је уопштена негативна оцена о избору терена за њихово подизање, што се односи на утврђења из друге групе. Међутим, кад се узму у обзир кратке карактеристике које је у попису шанчева дао за сваки од њих, добија се нешто другачија и конкретнија слика. Тако, за неколико шанчева Грамберг изричито каже да су постављени на добро одабраном и повољном терену (Лозница, Чачак, Туприја, Карановац), а могло би се рећи да слична оцена важи и за неке друге (Рача, Делиград, Кожетин). За поречке батерије он подвлачи да су доста добро постављене, а за два шанца у равници да су обезбеђена

месту или реци реч, али о два-три случаја потребно је дати објашњење. Такав је случај са шанцем који је у Грамберговом извештају забележен под бројем 12. Грамберг га је забележио као Kalovasch и додао да се налази на Тимоку. Споменуо га је још једном на почетку извештаја као „le camp de Kaloasche“, узимајући га као полазну тачку од које се српска граница ширила ка југу и западу. У Грамберговим маршрутама се овај шанец не спомиње. Међутим, у изворима и литератури о првом српском устанку место или шанец под овим именом, на Тимоку, нигде се не помиње, мада се зна за више шанчева у том делу Србије. М. Ђ. Милићевић, који је обилазио Тимочку крајину и распитивао се за овај шанец, није могао наћи никакву потврду о постојању шанца под тим именом на Тимоку. Он је претпостављао да би се тај Грамбергов податак могао односити на шанец на Калавату, пољу између Ртња и Кривога Вира, на путу Честобродица—Бољевац, на десној страни Кривовирског Тимока (одн. Црног Тимока или Црне Реке), на коме је Хајдук-Вељко, по Милићевићу, још 1807. у доба борбе за ослобођење Црне Реке био подигао један шанец, чији су се трагови, каже Милићевић, још могли распознавати. (М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876, 914, и нап. 1). Тако би, према Милићевићу, Грамбергов Каловаш на Тимоку био Калават на Црном Тимоку. Уколико је Грамберг, Балтички Немац, водио своје белешке на терену на руском језику, односно писао ћирилицом, сасвим је могуће да је приликом дешифровања имена направио омашку, као и код других имена, и од Калавата направио Каловаш. Али, додајмо и то да се у причањима Петра Јоксћа и у неким старијим радовима не спомиње име Калават, већ шанец у Кривом Виру, шанец на Пољаници изнад Кривога Вира (овај последњи и у документима из доба устанка), а у два-три случаја наилазимо и на помен Калафата (не Калавата). — О овом шанцу биће даље још речи.

³⁷ Шанец под бројем 7 у Грамберговом извештају забележен је као „Kostina“, уз објашњење „манастир, ојачан палисадама, на једном брду, без воде“. Пошто на овом подручју нема ни места ни манастира са овим именом, М. Ђ. Милићевић (н. д., 743) тачно је претпоставио да је овде, у ствари, реч о шанцу у Кожетину, на Кожетинској реци (непосредно изнад данашњег Александровца, жупског), о коме, иначе, има података у изворној грађи из доба устанка. Милићевићу претпоставку потврђује друга Грамбергова маршрута (маршрутама Милићевић се није могао користити, јер нису публиковане), у којој је име, иако не тачно, дато у нешто приближнијој форми — „Каштина“, како смо ми прочитали, а у објашњењу се не помиње манастир, већ „село и црква“, што и одговара Кожетину. — О кожетинском шанцу вид. Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, Необјављена грађа, Београд, 1954, 138—140.

³⁸ В. Божишић, н. д., 137—139. — М. Ђ. Милићевић је, уз историјате појединих места у *Кнежевини Србији*, пренео и одговарајуће пасусе о већини утврђења из Грамберговог извештаја (види у регистру под Грамберг).

са три редута, односно једним редутом, постављеним на суседним висовима (Лозница и Ваљево). Додуше, Грамберг само за два шанца каже да су одржавана у добром, односно доста добром стању (Каловаш и Лозница), али једино за шабачку тврђаву наглашава да је била слабо одржавана. Као новоподигнуте шанчеве у време свог обиласка Грамберг наводи само три: Лозницу, Ваљево и Карановац.

За већи део утврђења из обе групе Грамберг је изнео податке о снази њиховог артиљеријског наоружања а исто тако и о броју сталне посаде по неким шанчевима, па посредно и о њиховој величини. Само, при оцени ових података, треба имати у виду да је у то време било на снази примирје, мада су устаници били стално на опрези и мада су и после склапања примирја избијали местимични сукоби, нарочито на Дрини.

Према подацима које је изнео Грамберг, Београд је био најбоље снабдевен топовима: у њему се налазило 278 топова калибра од 1 до 22 фунте, од којих је само 40 било са лафетима; међу топовима је било 25 мерзера (mortiers). У остале три тврђаве било је несразмерно мање артиљерије: у Ужицу и Шапцу било је по 13 топова, а у Смедереву само 10 (о њиховом калибру Грамберг не даје податке). Помињући у општем осврту артиљеријско наоружање шанчева, Грамберг каже да се у сваком од њих налази 2—6 топова калибра 5—6 фунти. Међутим, подаци које у попису даје уз поједине шанчеве указују на већу шароликост. Због своје специфичне улоге на Дунаву, Пореч је после Београда био најбоље наоружан: ту, на два острва и обали, налазило се 30 топова калибра од 1 до 12 фунти. Од четири поменуте утврђене вароши, Ваљево је имало 3 топа од по 3 фунте, Ђуприја 4 од 1 до 3 фунте, Чачак 2 од по пола фунте, док је Карановац, према изричитој Грамберговој напомени, био тада без топова. Од пограничних шанчева, Грамберг не даје никакве податке само за Кожетин и Шавране, док су остали, по њему, били наоружани приближно истим бројем топова, али различитих калибара. Тако је у Лешници било 3 топа од по 3 фунте, у Лозници 3 од 3 до 6 фунти, у Рачи 4 од по 4 фунте, у Јасици 4 од 2 до 3 фунте, у два делиградска шанца 6 топова од 1 до 3 фунте и у Каловашу 3 топа од 2 до 5 фунти.³⁹ Према овим Грамберговим бројкама, по свим утврђењима која је он обишао и унео у свој попис у извештају налазило се у пролеће 1808. године 375 топова разних калибара укупно, а од тога броја скоро три четвртине било је постављено у Београду.⁴⁰

У вези са устаничком артиљеријом Грамберг је забележио и нека своја запажања. Вероватно на основу причања устаника с којима је долазио у додир, а упознавши бар делом и сам квалитет путева који су водили до шанчева, он подвлачи „бескрајне тешкоће“ које су устаници

³⁹ В. Богичић, н. д., 136—139.

⁴⁰ Наведени подаци показују да су по шанчевима били топови мањег калибра, до три фунте; нешто већег калибра било је једино у Рачи — по четири фунте, у Каловашу — до 5, а у Лозници — до 6. Топовима већег калибра располагали су само Пореч — до 12 фунти и, разуме се, Београд — до 22 фунте, а вероватно и тврђаве у Смедереву, Шапцу и Ужицу, о чему Грамберг није дао податке. Ова разноликост калибара топова била је условљена, с једне стране, стањем које су устаници затекли у тврђавама приликом њиховог ослобођења од Турака (топови већих калибара свакако су затечени на лицу места), а, с друге, постојећим могућностима набавке топова из Аустрије преко посредника.

имали приликом транспортовања топова, имајући свакако у виду оне шанчеве који су били теже приступачни, и додаје да су топовски лафети највећим делом били израђивани у Београду. Он примећује, затим, да је већина топова била без изграђене платформе, уз објашњење да су устаници мало познавали употребу тестера, као и то да су топовске цеви биле нетачно управљене према спољњем терену, напомињући да устаници оскудевају у обученим артиљерцима, а да су оних неколико који се налазе међу њима у ствари Срби дезертери из аустријске војске. На другом месту он наводи податак да је у Београду, у коме се налазио велики број топова, било свега дванаест обучених артиљераца.⁴¹

Грамбергови подаци о броју посада по шанчевима знатно су непотпунији од оних о наоружању. По тим подацима, у оба делиградска шанца била је посада од по 500 људи, у свему 1.000, и то је најјача посада коју он помиње. По 600 људи посаде било је у шанчевима у Лешници, Лозници и Карановцу, 500 у Каловашу, а по 200 у Чачку, Шавранима и Јасици. И то је све што се тиче броја посаде. За остале шанчеве, као ни за тврђаве, он не даје никакве податке, иако су му приликом обиласка били доступни.⁴²

У досадашњем излагању узели смо у обзир све основне моменте које је Грамберг истакао у свом извештају о „актуелном стању“ устаничких утврђења. Осврнућемо се сада на оне делове његовог извештаја који говоре о томе шта је све он, позван као стручњак за фортификацијске радове, предузео да се уочени недостаци на устаничким утврђењима отклоне и исправе.

О инструкторској страни свога посла међу устаницима Грамберг је врло шкрт на речима. У поменутом рапорту он је укратко саопштио како је, обишавши границу и утврђења, старешинама дао упутства како да свој крај бране од непријатељских напада. У извештају он даје нешто више података, чешће уопштених, мање конкретних, нарочито о шанчевима. Као што је у почетку дао о њима уопштене примедбе, тако је уопштено изнео и предлоге за њихове оправке. Тако, он наводи да је убедио устанике да продубе ровове испред грудобрана, да за други ред стрелаца који би се ту сместио израде покривен пут заштићен палисадама, да измене правац хоризонталних палисада на грудобрану и да исправе трасе шанчева тамо где је, по његовом мишљењу, према терену то било неопходно. Сем тога, подвлачећи чињеницу да је већи део топова био постављен без платформе, свакако је имао у виду и дато упутство да се оне свуда изграде.⁴³ Поред ових општих, он даје и неке посебне препоруке: да се, као штетан, уништи турски шанац из 1807. који се налазио према Лозници са обе стране Дрине, што су, каже Грамберг, Срби прихватили; затим, да се насеље на острву Поречу утврди бедемима, да би се на тај начин осујетио сваки евентуални изненадни, нарочито ноћни, напад непријатеља.⁴⁴ Конкретне препоруке дао је Грамберг и за две тврђаве — Ужице и Смедерево. Код Ужица је предложио да се утврди један суседни вис који

⁴¹ В. Богишич, н. д., 136, 137.

⁴² Исто, 136—139.

⁴³ Исто, 136.

⁴⁴ Исто, 138 и 139.

је доминирао градом и представљао опасност у случају евентуалне опсаде. Срби су и овај предлог усвојили. Слично је поступио и код Смедерева: ту је устаницима препоручио да у случају рата обнове и поседну један стари аустријски редут на узвишеном делу обале која је доминирала тврђавом.⁴⁵

Београду је Грамберг посветио нешто више места и дао неке конкретније податке, те се јасније може уочити природа његових предлога за извођење поправки. Што се тиче тадашњег стања београдске тврђаве, Грамберг сматра да су сви зидани масивни објекти у добром стању, али да су земљани радови руинирани. С обзиром на то, он је приступио обнови једног дела полигона према вароши и означио трасу његовог поновног успостављања, а исто тако и места за постављање топова. Он је указао и на неопходност да се скривени пут ојача палисадама. Грамберг наглашава да је судбина тврђаве делом зависила и од спољних варошких бедема, јер су варошке куће и сувише близу тврђавским зидинама, те не остављају довољно простора за еспланаду, што је, по његовом мишљењу, недостатак већине турских тврђава. Стога је он предложио обнову спољних бедема, водећи при томе рачуна да се радови обаве са што мање трошкова. Срби су овај предлог прихватили и, како каже Грамберг, са радовима се одмах и започело.⁴⁶ Неки детаљи о оправкама на тврђави споменути су у рапорту: после саопштења да је исправио „мали део тврђаве“, Грамберг прецизира да је ту била реч о путу дуж топовских платформи, о грудобранима и о неколико амбразура (отворима на зиду за топове), уз напомену да је тиме устаницима пружио пример „како би тврђава током времена требало да буде доведена у одбрамбено стање“, ⁴⁷ имајући у виду да ће Срби сами наставити даље радове.

То је све што је Грамберг изнео о својим запажањима о устаничким утврђењима и о указаној стручној помоћи на њиховом побољшању. Овакав сажет извештај био је свакако довољан за руску војну команду да би могла да стекне општи увид у стање српског одбрамбеног система и у карактер мера које је Грамберг предузимао или препоручивао. Њено интересовање даље од тога није ни ишло. Међутим, као што је већ речено, Грамберг у рапорту наводи да је за српско вођство, уз географску карту Србије, израдио и један посебан „подробан опис свих тврђава и шанчева и у каквом се стању они налазе“.⁴⁸ Иако Грамберг и онај опис из извештаја назива детаљним, врло је вероватно да је овај други био опсежнији и пунији података, јер је био намењен устаничком војном вођству, у првом реду Карађорђу, дакле, људима који су имали да руководе борбом на тим утврђењима, те су за њихово стање и недостатке морали имати и непосредније интересовање. Наиме, приликом обиласка пограничних шанчева морао се Грамберг увек сусретати са специфичним конкретним ситуацијама на терену и са новим људима, те је за сваки појединачни случај морао изналазити одговарајућа решења и објашњавати дотичним старешинама своје примедбе и упутства за евентуалне измене или одбрамбене поступке. Могуће је

⁴⁵ Исто, 137.

⁴⁶ Исто, 136—137.

⁴⁷ В. Н. Автократов и Р. Е. Альтшуллер, н. д., 124.

⁴⁸ Исто. Овај документ није сачуван.

да су ове специфичности и појединачни случајеви, Грамбергове интервенције на лицу места, добиле више простора и конкретнији приказ у том другом опису. На овом, иначе изгубљеном, документу задржали смо се стога што сматрамо да би само такав потпунији опис могао имати вредност упутства устаницима за рад на изградњи нових пограничних шанчева у даљем току устанка, о чему је Грамберг свакако водио рачуна.

О неким питањима из ове исте тематике значајну допуну извештају представља остали Грамбергов материјал: маршруте, планови утврђења и географска карта Србије. Ми ћемо се најпре задржати на маршрутама. Оне су нам делом познате, јер смо их користили као основу за утврђивање правца којим се Грамберг кретао при обиласку устаничких утврђења. Потребно је, међутим, дати о њима и некал допунска објашњења. Речено је већ да се Грамберг није задржавао на наређењу из инструкције да изради само војни опис пута од Брзе Паланке до Београда, већ је такве описе израдио и за остале путеве којима је при обиласку утврђења прошао. Тако је, уместо једне, израдио седам маршрута. Према инструкцији, он је у маршруте уносио податке који су били од значаја за војне потребе, тачније речено, за војску која би се тим путевима кретала. При том му је најважније било да пут издели на маршевске одсеке, да означи раздаљину од места до места, да води рачуна о местима застанка погодним за војску. Растојања од једног места до другог означавао је, како он каже, у „српским часовима“, рачунајући један час као пет руских врста (1 врста = 1,0668 km),⁴⁹ а уз поједине маршевске етапе уносио своје врло сажете примедбе о стању пређеног дела пута. Поред тога, код већине места кроз која је пролазио, он је убележавао и број домова, а више је пута наводио и попаљена села и вароши. У уводном делу свога извештаја он је објаснио сврху израде оваквих маршрута: ту он подвлачи да их подноси ради „трупа које би прешле Дунав и кренуле у унутрашњост земље и на њене границе“,⁵⁰ при чему је свакако имао у виду могућност преласка руске војске у Србију и њено учешће у заједничким операцијама на српским границама, што су Срби већ од почетка преговора и желели. Ове маршруте, према томе, Грамберг није поднео као документацију за свој обилазак српских утврђења и границе, и због тога на њима нису ни забележени датуми обиласка појединих места. Међутим, кад се узме у обзир војни значај и карактер података унетих у маршруте и намена маршрута, јасно је да их је Грамберг могао радити и уносити одговарајуће податке само за оне путеве којима је он лично пролазио, а то су управо путеви којима се он кретао при обиласку устаничких утврђења, јер се, сем у једном случају, сва прегледана утврђења наведена у извештају налазе на правцима обухваћеним маршрутама. Према томе, иако маршруте нису биле у ту сврху рађене, оне су у основи документација за Грамбергово инспекционо путовање.

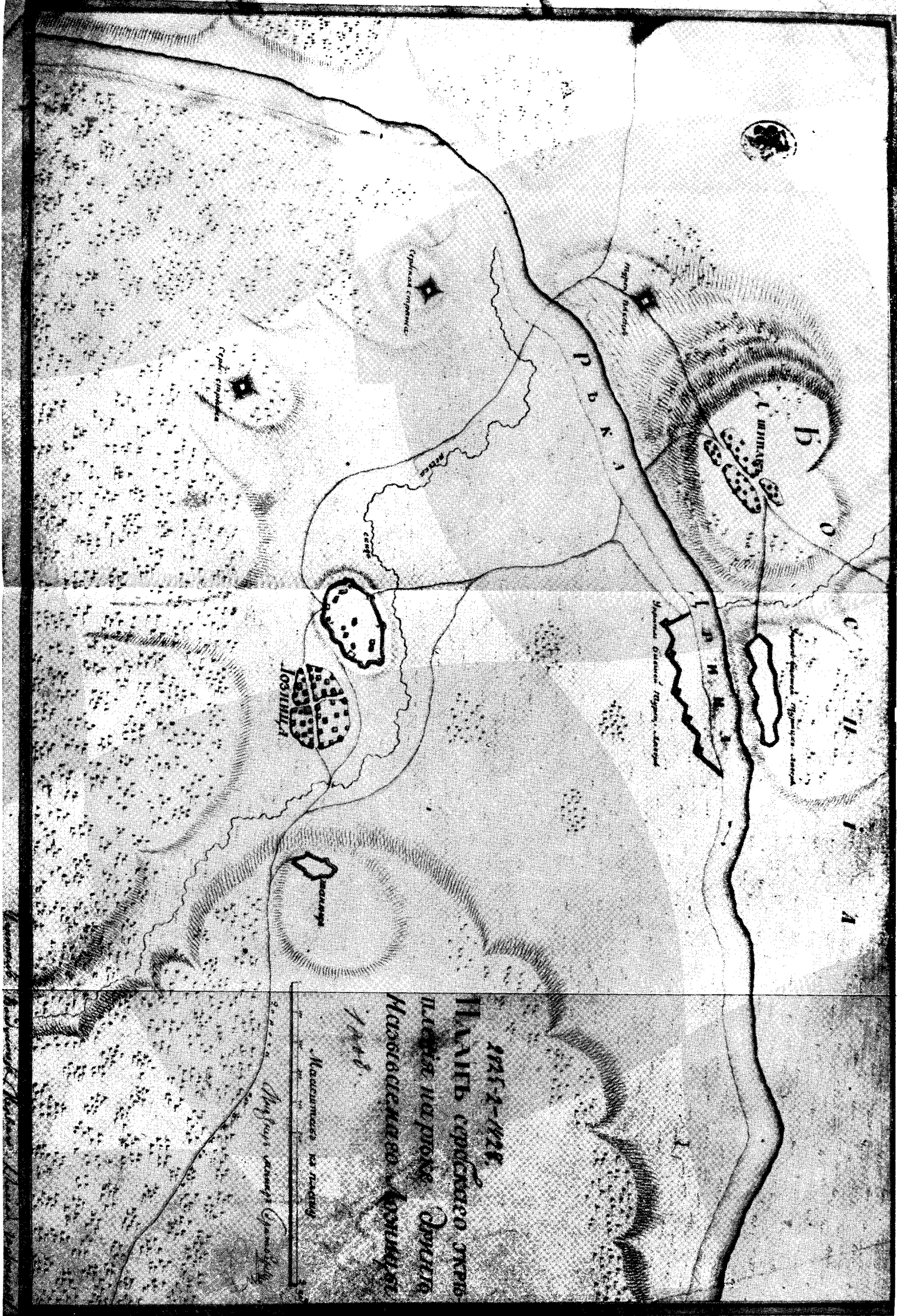
⁴⁹ Ево како изгледа преглед утрошеног времена за прелаз целих етапа обухваћених појединим маршрутама: Београд—Делиград 41 час, Делиград—Ужице 45 часова, Ужице—Шабац 28½, Ваљево—Лозница 16, Лозница—Шабац 12, Шабац—Београд 18, Београд—Пореч 35. На све етапе свога путовања Грамберг је, дакле, укупно утрошио 195½ часова.

⁵⁰ В. Богишич, н. д., 133.

Ови подаци из маршрута, уз оне из извештаја, пружају довољну основу да се разјасни питање: у којој је мери Грамберг својим инспекционим путовањем обухватио српске границе и погранична утврђења? Наиме, и у рапорту и у извештају, он на више места уопштено говори о томе да је обишао српске границе и утврђења (тврђаве и утврђене логоре) и о томе како даје опис „актуелног стања“ тих утврђења. Пошто при том не поставља никакву ограду, овако формулисано саопштење могло би се схватити тако као да је Грамберг заиста све обишао, и границе и утврђења. Другим речима, то би онда значило да оних 17 утврђења (4 тврђаве и 13 утврђених логора) које је Грамберг навео у извештају представљају цео устанички одбрамбени систем и да линија која би се повукла према правим пограничним шанчевима и маршрутама била стварна гранична линија устаничке Србије у пролеће 1808. године, што он на једном месту изричито и каже. Природно је поставити питање да ли овакав закључак, на који наводе Грамбергови подаци, одговара правом стању ствари.

Прелазећи на разматрање ових питања, напомињемо да треба имати у виду неке чињенице. Грамбергу, као што знамо, није ни било стављено у дужност да обиђе сва српска утврђења и границе. Првобитни задатак — да обиђе, као што стоји у инструкцији, нове шанчеве и утврђења на Дрини — он је проширио по свом доласку у Србију. За обилазак шанчева и границе он није имао на располагању неограничено време, сав тај посао био је условљен ограниченим роком његовог боравка у Србији (мада се о томе у инструкцији изричито не говори) и морао се по свом обиму прилагодити таквом временском року. Сходно томе Грамберг је и поступио. Грамберг, сем тога, није сам могао правити план свог путовања, јер му стање утврђења и границе није било познато, већ у договору са устаничким старешинама, по чијем је позиву и дошао. И свакако су српске старешине, према својим замислима и потребама, имале претежан утицај на избор утврђења и граничних одсека које је требало обићи и прегледати, као и на одређивање путева којима се требало кретати. Грамберг је морао водити рачуна само о томе да се не изостави подручје границе на Дрини, а са сигурношћу се може претпоставити да је то подручје Прозоровски унео у своју инструкцију Грамбергу на основу раније поднетих српских захтева, о којима нисмо нашли никакав траг.

Најзад, неколико речи о граници. Јасно је да када овде говоримо о граници и пограничним утврђењима, имамо у виду само ону граничну линију која ослобођену територију Србије дели од осталих турских поседа на истоку, југу и западу. Погранични одбрамбени систем који су устаници били организовали дуж ових граница био је, као што смо раније видели, распоређен по дубини: једна су утврђења била постављена на важним правцима дубље у унутрашњост земље, а друга су била истурена према граници. Али, и ови погранични шанчеви само су изузетно, уколико су географски услови одговарали, подизани у близини саме границе (на пример, Лешница, Лозница, па и Рача, на Дрини), иначе су већином били, зависно од склопа терена, мање или више повучени од границе. Испред ових шанчева, према већ поменутом Грамберговом сведочанству, устаници су на мањем или већем одстојању изградили, као саставни део одбрамбеног система, читав ланац утврђених предстража са задатком да мотре на границу. Гранична линија је,

Ст. 1 — В. А. Грамберг: План сръбског утврђења на реци Дунаи званог Лосница

у ствари, ишла дуж ових предстража (одн. стража, како су их устаници називали). Грамберг је навео и један податак који може да послужи као пример о томе колика може бити удаљеност утврђене предстраже и границе од главног пограничног утврђења. У првој маршрути, на крају, Грамберг говори о наставку пута од Делиграда до Ниша (којим он није прошао, већ је обавештење свакако добио од устаника) и помиње један „утврђени форпост“ који је двапут ближи Нишу него Делиграду, што показује да се граница налазила више од 20 km јужније од делиградских утврђења. Навели смо само један пример, али то није био изузетак, већ уобичајени поступак у изградњи пограничних шанчева и предстража, сем уколико сами шанчеви нису у близини границе, као на доњој Дрини. Наравно, не поставља се уопште питање о томе да ли је Грамберг обишао ову граничну линију са предстражама, већ је реч само о таквим пограничним шанчевима какве он већ наводи у свом извештају.

Каква се слика о Грамберговом инспекционом путовању по Србији добија на основу његових података изнетих у маршрутама и у извештају?

О маршрутама је већ било речи: објаснили смо зашто их прихва-тамо као подлогу за утврђивање праваца Грамберговог кретања и навели смо сва места која су у њима поменута.⁵¹ Овом приликом узећемо у обзир само најбитније податке. Прва маршрута (Београд—Делиград) показује да је прву етапу свога пута Грамберг прошао кроз средишњи део Србије — до Ђуприје пут је ишао западно од Велике Мораве, а од Ђуприје уз десну обалу Велике и Јужне Мораве — дакле, далеко од источне српске границе, и тек у Делиграду он је избио у погранични утврђени логор на јужној граници. Друга маршрута (Делиград—Ужице) показује скретање према западу и северозападу и требало би да обележава ток западног дела јужне границе, или југозападне српске границе. Ова етапа, у сваком случају, иде дуж утврђења која улазе у састав устаничког одбрамбеног система, било прве било друге линије. Трећа маршрута (Ужице—Ваљево—Шабац) показује скретање на север и обележава ток западне српске границе на Дрини, али по утврђењима друге одбрамбене линије. Четврта (Ваљево—Лозница) и пета маршрута (Лозница—Шабац) допуњују претходну, јер са пограничним шанцем у Лозници обухватају, делом, и прву одбрамбену линију западне границе. Последње две маршруте, шеста и седма, обухватају северну српску границу обалом Саве и Дунава од Шапца до Пореча, и даље преко Мироча копном до Брзе Паланке, те, сем у свом почетном и завршном делу, немају значаја за питање о коме овде расправљамо. Као што се из овога приказа види, Грамберг је маршруте састављао тако да оне, сем прве, одговарају појединим секторима српске границе, с тим што је за западну границу морао дати и две допунске краће маршруте.

Грамбергов попис утврђења у извештају уноси неке коректуре у горенаведену скицу његовог путовања. Наиме, у извештају се помињу три погранична шанца о којима нема никаквог помена у маршрутама. То су на западној граници Лешница и Рача, а на источној Каловаш, на Тимоку. Али, док се Лешница и Рача налазе сасвим близу линије Грамберговог кретања дуж западне српске границе, Каловаш на Тимоку је

⁵¹ Вид. стр. 7, и напомене 19—24.